

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Питання історичного краєзнавства

В. В. ПАВЛЮК (Острог)

Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст.

Наприкінці першої половини XIX ст. в Україні активно проходив процес розкладу феодалізму, розвивалися товарно-грошові відносини, внутрішній і зовнішній ринки, зростала кількість промислових підприємств. У другій половині XIX ст. капіталістичні відносини стали пануючими. На цей час відбувся промисловий переворот і здійснювався процес капіталістичної індустріалізації. 80—90-ті роки були періодом розквіту капіталізму.

Шляхта використовувала всі можливості капіталістичного прогресу для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Промисловість Волині спеціалізувалася в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва. Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві посідали цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння.

Однак ніщо не давало таких великих прибутків, як виробництво цукру. В 1876 р. цукрові заводи Волині виробили продукції на 3 334 792 крб., реалізація якої дала майже 50% прибутків, одержаних всіма заводами і

фабриками краю. Порівняно з 1875 р. виробництво цукру зросло на 394 510 крб., а кількість робітників відповідних підприємств збільшилася на 745 чол.¹

Того року на Волині працювали 7 цукроварень, які переробили 243 тис. берковців сировини. 1879 р. в губернії було вже 11 цукрових заводів, 8 з яких виготовляли цукор-пісок, а 3 — рафінад. Загалом на цих підприємствах перероблено майже 750 285 берковців буряків, з яких одержано 706 459 пудів цукрового піску².

За свідченням губернатора, дана галузь промисловості розвивалася дуже швидко. Особливо це було характерно для заводів родини Потоцьких і князя Р. Сангушка. Зокрема, їм належали Шепетівський, Клембівський і Кременчуцький цукрові заводи, на яких за сезон було вироблено 22 тис. пудів цукру-піску.

Загальне зростання обсягу продукції цих трьох заводів, порівняно з 1871 — 1872 рр., спостерігається в сезоні 1874—1875 рр. Так, на Шепетівському заводі було одержано 30 тис. пудів цукру-піску вартістю 120 тис. крб. Зросло і виробництво рафінаду. За сезон було переварено 300 тис. пудів цукру і отримано 92 % чистого рафінаду, тобто 286 тис. пудів. Заводські приміщення розширювалися і оцінювалися в 67 974 крб., а устаткування — в 205 000 крб. Його обслуговували 227 чол.³ Зростали й потужності Клембівського заводу, де працювали 195 чол. Цехи підприємства оцінювалися в 40 000 крб., а обладнання — 120 тис.⁴ Сировина на заводи Потоцьких і Сангушка надходила з їх плантацій, а також закуплялася в інших землевласників.

Більшість поміщицьких цукроварень, що діяли в пореформені роки, утворилася на базі латифундій. Так, у середині 80-х років графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським — 6. Характерним явищем пореформеного періоду був перехід поміщицьких заводчиків на капіталістичний шлях ведення господарства, перетворення їх на підприємців. Капітали для перебудовування поміщицького підприємства були одержані як кредит, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту взяло під заставу 24 526 десятин землі графа Й. Потоцького⁵.

Зростання продуктивності цукроварень здійснювалося шляхом удосконалення їх техніки та технології виробництва, їх власники прагнули збільшити рівень експлуатації та інтенсифікації праці. З цією метою ручна праця перекладалася на плечі машин, поліпшувалася технологія. Власники акціонерних і купецьких заводів, а також поміщики-заводчики змушені були змінити систему господарювання, шукати шляхи правильного розподілу робіт, впровадження різних машин і знарядь. Про це свідчив той факт, що на Правобережжі лише протягом 1873—1879 рр. загальний обсяг виробництва зріс на 44,5 % (з 5,6 до 8,06 млн пудів)⁶.

Неабияке значення для розвитку цукрової промисловості мала протекціоністська політика російського уряду, завдяки якій імпорт іноземного цукру був збитковим. У 1875 р. мито на таку продукцію становило 47,7 %. Це забезпечувало високі ціни на власний продукт на внутрішньому ринку. Крім того, було запроваджено повернення акцизу при вивезенні заводчиками цукру за кордон.

Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировини, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм державного кредитування, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць (що здешевило доставку цукру). З кінця 70-х років і до 1882 р. За-

хідна Європа була вигідним ринком збуту продукції цукрозаводчиків. Вони укладали контракти в Гамбурзі, Лондоні, Марселі та інших містах Європи⁷. Початок 80-х років характеризувався значним зростанням виробництва цукру, утриманням високих цін на нього на внутрішньому ринку.

Проте вже в 1884 р. цю галузь охопила криза, викликана перевиробництвом. Провідні цукровики, аби не втратити своїх позицій, вирішили об'єднатися в синдикат. Перший синдикат власників заводів по випуску цукру-піску Південно-Західного краю виник 28 квітня 1887 р., а рафінаду — 8 грудня 1891 р. Майже 70 % заводів було монополізовано, що дало можливість підприємцям утримувати високі ціни на цукор, контролювати ринки його збуту, ліквідувати дрібні цукроварні. Цукрозаводчики одразу встановили норми випуску цукру і завищені ціни по 171 заводу. В 1892—1893 рр. синдикат охоплював власників уже 203 заводів (92 % всіх відповідних підприємств).

Одночасно з утворенням синдикату цукрозаводчики підписали умови вивезення цукру за кордон, що становило 25 % загального обсягу виробництва. Припинити експорт цукру могли тільки тоді, коли ціна на нього на Київській біржі досягне 4 крб. 50 коп. за пуд⁸. За кожен пуд вивезеного за кордон цукру контрагент повинен був заплатити неустойку в таких розмірах: за 1 тиждень затримки — 5 коп. за пуд, за 2 тижні — 15 коп., за 4 - 50 коп., за 6 — 1 крб. 20 коп., за 8 — 2 крб. 50 коп.⁹ Таким чином заводчики намагалися будь-якою ціною позбутися зайвого цукру і добитися підвищення цін на нього на внутрішньому ринку.

В 90-х роках цукрове виробництво знову переживало період піднесення. Польські цукрові магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші експортували свою продукцію на англійські, італійські ринки, а також у Хіву, Бухару, Персію, Афганістан, Китай¹⁰.

Проте тенденції нарощування виробництва цукру проявлялися дуже повільно. Так, у 1891 р. цукрові заводи Волинської губернії виробили цукру-піску і рафінаду на 7 682 783 крб., тобто менше, порівняно з 1890 р., на 1 330 504 крб. (15 %) ¹¹. Зниження відбулося внаслідок перевиробництва цього продукту в попередні роки, що призвело до падіння цін на цукор і поставило питання про нормування його випуску. Втім, урядова політика стимулювання експорту була схвально зустрінута волинськими цукрозаводчиками. Вже наприкінці XIX — на початку XX ст. тільки цукрові заводи Й. Потоцького виробляли продукції на суму понад 1 300 000 крб.¹²

Таким чином, значна частина цукрових заводів Волині зосереджувалась у руках польських магнатів, які перетворили їх на капіталістичні підприємства, зростання продуктивності праці на яких досягалося за рахунок удосконалення техніки і технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили.

Другою важливою галуззю промисловості губернії було винокуріння. 1875 р. на Волині діяло приблизно 150 винокурних заводів, які випускали продукції на 1 882 923 крб. У гонитві за прибутками власники корчм, шинків намагалися збільшити ввезення вина і горшки з сусідніх губерній, де вони коштували дешевше, ніж на Волині. Разом з тим набирали розмаху безпатентний продаж низькосортного вина і контрабанда австрійського спирту¹³. Це призводило до скорочення власного виробництва горілчаних товарів. Так, у 1876 р. кількість винокурних заводів на Волині скоротилася на 36 (25 %), а сума виготовленої ними продукції — на 97 756 крб. (6 %) ¹⁴.

Тенденція до скорочення виробництва на винокурнях спостерігалася і в 1877 р. За цей рік у казну надійшло 1 272 340 крб. прибутку, тобто на 12 827 крб. менше, ніж 1876 р.¹⁵ Адже дрібним виробникам стало неви-

гідно займатися винокурінням через дороговизну робочих рук, палива і головне — хліба.

Вже наприкінці 70-х років на Волині діяли 108 винокурень. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, їх технічна переоснащеність (встановлення перегонного апарату системи Пісторіуса) привели до того, що, хоч кількість заводів зменшилася, загальний обсяг виробленої продукції збільшився, і в 1879 р. у казну надійшло 3 464 990 крб. 14,5 коп.¹⁶ Стан цієї галузі залежав від економічних заходів уряду, а також від погодних умов. У 1891 р. спостерігалось скорочення виробництва алкогольних напоїв внаслідок зростання ціни на хліб, викликаного неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введення в дію з 1 липня 1891 р. закону про сільсько-господарське винокуріння від 4 червня 1890 р.¹⁷ Він дав можливість нарощувати виробництво на промислових винокурнях, які належали, як правило, представникам магнатерії. Російський уряд розробив нові умови винокуріння, які були вигідні великим власникам. Надходження від реалізації алкогольних виробів стало одним з найважливіших джерел прибутків держави. Це відкривало широкі перспективи для розвитку винокуріння. І вже в середині 90-х років виникла криза перевиробництва. Щоб не допустити її поглиблення, в 1894 р. у Москві скликано з'їзд 500 власників великих промислових винокурень¹⁸.

Для попередження банкрутства у 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатами старовинного права пронімації. У містах право на реалізацію алкоголю викуплялось, а в селах — добре оплачувалося. Дії уряду сприяли зростанню виробництва і постійних прибутків виробників алкогольної продукції. В результаті таких заходів протягом 1897—1911 рр. заводчики Правобережжя отримали 41,5 млн крб. Зокрема, графиня Тишкевич у Бердичівському повіті одержала 330 тис. крб., князь Любомирський від шинків під Рівне — 249 тис.¹⁹

Горілчана продукція стала важливою статтею експорту краю. У 1900 р. вивіз спирту з Волинської губернії за кордон становив 90 % його загально-російського експорту²⁰.

У другій половині XIX ст. суконна промисловість посідала 3 місце після винокуріння і виробництва цукру. Однак уже в 60-х роках мала місце тенденція до занепаду і перетворення цієї галузі промисловості на другорядну. Перш за все відбувається процес ліквідації суконних мануфактур, навіть тих, в яких у 50-х роках здійснювалася механізація виробництва. Якщо у 1879 р. на Волині працювали 42 суконні фабрики, на яких було зайнято 754 майстри і робітники, а річний обсяг продукції становив 382 315 крб.²¹, то в 1884 р. залишилося 40 таких підприємств. У 1889 р. продукція суконної промисловості оцінювалася в 177 198 крб. Підвищення рівня продуктивності суконних фабрик на Волині мало місце в 1891 р., коли обсяг їхньої продукції зріс на 1,1 %²².

З численних поміщицьких суконних фабрик, за офіційними даними, слід виділити лише Славутську фабрику князя Сангушка, сукновальню Вітославського у м. Берестечку. Однак місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, і навіть фабрика Сангушка значно обмежила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р. на фабриці не працюють ткацькі, чесальні, валяльні й інші машини. Внаслідок тривалого простою 1887 р. виникла загроза закриття фабрики²³. Складною залишалася ситуація і в наступні роки. У 1887 р. фабрика працювала лише півроку, а потім з 1 жовтня 1888 р. до наступної весни²⁴. В цей час на фабриці було зайнято 124 робітники. Оплата праці була диференційована. 11 майстрових отримували від

60 до 85 коп. за зміну, а 7 їх помічників — 25—30 коп., старші майстри — найбільш високооплачуваний контингент працюючих — 50—100 крб. на місяць, сортувальниці — 15 коп. від переробки 1 пуду вовни.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувалася спеціалізація на суконних фабриках князя Сангушка. Славутська суконна фабрика виробляла продукції на суму 17 000 крб., фабрика в с. Михля — на 20 000, фабрика в с. Сивка — на 50 000 крб. Пальма першості в цій галузі, безумовно, належала князю Сангушку. Причиною занепаду і ліквідації деяких поміщицьких суконних фабрик у пореформені роки було позбавлення їх власників дармової робочої сили, пільг і гарантованих поставок сукна у казну, нестача сировини. У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилася цілковита безперспективність поміщицького суконного виробництва.

В пореформеній період на Волині, як і в цілому на Правобережній Україні, зростала кількість промислових підприємств і виготовленої ними продукції. Якщо в 1877 р. в краї було 650 фабрик і заводів, на яких працював 8 361 робітник, то в 1883 р. — 866 промислових підприємств, на яких було зайнято 12 585 чол. Про стан непродуктивних галузей промислового виробництва краю свідчили підсумки їх річного виробництва в 1884 р. (див. табл.).

Кількість виготовленої продукції заводами і фабриками Волині²⁵

Характер виробництва	блено продукції (в крб.)	Характер виробництва	блено продукції (в крб.)
Лісопильне	381 119	Пивоварне	188211
Тютюнове	227 733	Скляне	131 388
Смоляне	185 050	Залізоплавильне	148 649
Шкіряне	178 259	Механічне	99390

Найбільше промислової продукції випускалося в Житомирському повіті — на 4 229 274 крб., Рівненському — на 2 489 843 крб., Новоград-Волинському — на 1 272 372 крб.²⁶ За рівнем промислового виробництва у 1879—1893 рр. Волинь займала 6 місце серед 9 губерній України.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60—90-х роках, зумовили розвиток внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали магнатські господарства краю. Саме великі землевласники, серед яких виділялися князі Сангушки, Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі, Браницькі, Грохольські, втягувались у капіталістичні ринкові відносини, їх господарства, по суті, перетворювалися на капіталістичні економії і виробляли продукцію лише для ринку, яка реалізувалася через ярмарково-базарну мережу.

За умов розвитку капіталістичного виробництва динаміка ярмарків на Волині була такою: в 1865 р. — 215, 1895 р. — 430. На території краю ярмарки розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх було в Заславському повіті, далі йшли Ковельський, Новоград-Волинський повіти²⁷. В кожному повітовому центрі функціонувало декілька ярмарків. На них реалізовували різноманітні тканини, взуття, металеві вироби, вироби побутового характеру з центральної Росії, Царства Польського, а також Катеринослава, Харкова, Києва і Одеси. Місцеві поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари, закуповували оптом сировину і відправляли її на свої фабрики і заводи.

Торговими хлібними центрами Волині залишалися Житомир, Луцьк, Острог, Корець, Устелуг. Наприкінці XIX — на початку XX ст. з Луць-

ка щороку вивозилося 1 504 пуди хліба²⁸. Продаж-купівля хліба відбувалася на ярмарках і базарах, залізничних станціях, річкових пристанях, у морських портах, а також безпосередньо на місцях його виробництва.

Торгово-промислового характеру набрало хмелярство. У 1895 р. збір хмелю становив 125 000 пудів, або 47 % загальноросійського обсягу. З Волині землевласники вивозили хміль у Петербург, Москву, Варшаву, Австро-Угорщину, Німеччину та Англію²⁹.

Ярмарки та базари не виділялися різноманітним товарним асортиментом. Але тут формувалися великі товарні маси, які вивозилися в інші губернії і за кордон. З Новоград-Волинського і Луцького повітів вивозили картоплю і хміль, з інших місцевостей Волині до Петербурга, Москви, Риги, Варшави, Одеси, Німеччини, Австро-Угорщини везли яйця, вершкове масло, вовну³⁰. Магнати Сангушки, Потоцькі, Браницькі, Любомирські та інші влаштовували виставки-продажі породистих скакунів, вирощених на заводах, відомих у Європі.

Серед продукції промислового виробництва на першому місці був цукор. У другій половині XIX ст. торгівля цим товаром посідала значне місце в торговельних оборотах губернії. За повідомленням волинського губернатора, перше місце по реалізації цукру належало Житомирському і Заславському повітам, в яких були цукрові заводи І. Терещенка, князя Р. Сангушка і графів Потоцьких³¹.

З 90-х років XIX ст. магнатерія брала участь у постійно діючих сільськогосподарських і промислових виставках. Вони поділялися на декілька категорій: на одних експонувалася лише промислова продукція, на інших — продукти землеробства і тваринництва, на третіх — промислові вироби і продукти сільського господарства. На сільськогосподарських виставках експонувалася продукція поміщицьких акціонерних компаній, більше відомих як землеробські синдикати, і окремих поміщицьких економій та селянських господарств. На змішані виставки різні підприємства та організації привозили зразки сільськогосподарських машин і реманенту, кустарних виробів і промислових товарів та продукти сільського господарства. Волинська магнатерія в основному тяжіла до Бердичівської виставки, яка була однією з найбільших на Правобережжі. Філіали цієї виставки діяли на Волині — в Луцьку і Житомирі³².

Поступово виставки перетворилися на місце укладення актових угод, служили ринком збуту різних машин, удосконалених порід худоби, птиці тощо. Торгівля набувала дедалі вужчої спеціалізації. У Кременці Волинської губернії експонувалася продукція садівництва і бджільництва, у Житомирі — фрукти, мед, квіти.

Розвиток торгівлі у Волинській губернії гальмувала недостатньо розвинута транспортна мережа. На початку XX ст. тут діяли три ширококоліїні залізниці: Київ—Коростень—Сарни, Київ—Фастів—Козятин, Козятин—Бердичів—Шепетівка і одна вузькоколіїна — Бердичів—Житомир. Загалом довжина залізниць губернії не перевищувала 1100 верст. Мало було шосейних і поліпшених ґрунтових доріг. Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Волині їх довжина становила 1 158 верст³³.

Таким чином, Волинська губернія в другій половині XIX ст. була економічним районом з досить розвинутими ринковими відносинами. Свідченням цього є існування широкої мережі різних форм внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали місцеві великі земельні і промислові власники. У пореформену добу великі поміщицькі латифундії Волині перетворилися на капіталістичні підприємства, що працювали на ринок. Цей процес проходив у напрямі витіснення залишків феодально-кріпосницької системи і поширення нової капіталістичної.

Економічні перетворення, які відбувалися в Європі, магнатурія використовувала для розвитку промислового виробництва. Наявність значної сільськогосподарської сировинної бази, дешевої робочої сили зумовила розвиток промисловості краю, яка базувалася в основному на переробці продукції сільського господарства, передусім рослинництва.

Особливо швидко розвивалося виробництво цукру, який приносив великі прибутки. Поступово цукроваріння набирало дедалі більшого розмаху. Якщо в 1876 р. загальна сума реалізованого цукру на Волині досягла 3 334 792 крб., то в 1891 р. цукрові заводи губернії виробили цукру-піску і рафінаду на 7 682 783 крб. Крім цукроваріння, шляхта займала провідне становище і в інших галузях фабрично-заводського виробництва: винокурінні, борошномельному, суконному виробництві тощо.

Загалом магнатурія була тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток краю на шлях інтенсифікації сільського господарства, перетворюючи свої маєтки на капіталістичні підприємства, визначала прогрес промислового виробництва, відіграла велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Продукція її підприємств була відома в Європі.

¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

² Там же, оп. 533, спр. 158, арк. 33.

³ Там же, оп. 55, спр. 210, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 24.

⁵ Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 25.

⁶ Мельник Л. Технічний переворот на Україні у XIX ст. — К., 1972. — С. 75.

⁷ Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукрово-буякової промисловості. — К., 1928. — С. 87.

⁸ Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. — М., 1954. — С. 45; Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку в 60–90-ті роки XIX ст. — К., 1968. — С. 35.

⁹ Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. — С. 45.

¹⁰ Бова Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 250.

¹¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹² Обзор Волынской губернии за 1902 г. — С. 26.

¹³ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 56, спр. 330, арк. 4.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, оп. 57, спр. 183, арк. 4.

¹⁶ Там же, оп. 533, спр. 158, арк. 33.

¹⁷ Там же, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

¹⁸ Beauvois D. Walka o ziemie. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim. 1863–1914. — Paryż, 1987. — S. 221.

¹⁹ Бова Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). — С. 243–244.

²⁰ Поліщук Ю. Розвиток торгівлі у Волинській губернії (кінець XIX — початок XX ст.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Наук. збірник. — Хмельницький, 1995. — С. 137.

²¹ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 88.

²² Там же, оп. 632, спр. 100, арк. 5.

²³ Там же, ф. 575, оп. 1, спр. 2, арк. 126.

²⁴ Там же, спр. 4, арк. 99.

²⁵ Мельник Л. Вказ. праця. — С. 106; Пожитнов К. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. — М., 1955. — С. 106.

²⁶ ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 522, спр. 236, арк. 7.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, оп. 798, спр. 74, арк. 148–190.

²⁹ Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку в 60–90-ті роки XIX ст. — С. 61.

³⁰ Там же.

³¹ Кругляк Б. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь. — Житомир, 1994. — Т. 15. — С. 46.

³² ЦДІА у Києві, ф. 442, оп. 533, спр. 158, арк. 35.

³³ Там же, оп. 629, спр. 78, арк. 74.